Część V
Polska w okresie II wojny światowej i w latach powojennych (od 1939 roku do czasów współczesnych)

Pomnik ku czci poległych milicjantów w Lesku – przykład niejednoznaczności ocen stawianych polskim siłom strzegącym (?) prawa i porządku po II wojnie światowej

Ważniejsze cytaty

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 grudnia 1939 roku o powołaniu Rady Narodowej

(cyt. za: Dz.U.RP (na uchodźstwie) z 1940 r. Nr 8, poz. 29)

Art. 1. Na czas trwania wyjątkowych okoliczności, wywołanych wojną, powołuję Radę Narodową Rzeczypospolitej Polskiej jako organ doradczy Prezydenta Rzeczypospolitej i Rządu.
[…]
Art. 4. Rada Narodowa może zarówno na wniosek Rządu, jak z własnej inicjatywy, opracowywać zagadnienia przyszłego ustroju państwa, zwłaszcza ordynacji wyborczej do Izb Ustawodawczych.

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 roku

(cyt. za: Dz.U.PRL z 1952 r. Nr 33, poz. 232)

[Preambuła] Polska Rzeczpospolita Ludowa jest republiką ludu pracującego.
Polska Rzeczpospolita Ludowa nawiązuje do najszczytniejszych postępowych tradycji Narodu Polskiego i urzeczywistnia idee wyzwoleńcze polskich mas pracujących.
Polski lud pracujący pod przewodem bohaterskiej klasy robotniczej, opierając się na sojuszu robotniczo-chłopskim, walczył dziesiątki lat o wyzwolenie z niewoli narodowej, narzuconej przez pruskich, austriackich i rosyjskich zaborców-kolonizatorów, tak samo jak walczył o zniesienie wyzysku polskich kapitalistów i obszarników.
[…]
Art. 1. 1. Polska Rzeczpospolita Ludowa jest państwem demokracji ludowej.
2. W Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej władza należy do ludu pracującego miast i wsi.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku

(cyt. za: Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483)

[Preambuła] W trosce o byt i przyszłość naszej Ojczyzny, odzyskawszy w 1989 roku możliwość suwerennego i demokratycznego stanowienia o Jej losie, my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł, równi w prawach i powinnościach wobec dobra wspólnego – Polski, wdzięczni naszym przodkom za ich pracę, za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami, za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach, nawiązując do najlepszych tradycji Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej, zobowiązani, by przekazać przyszłym pokoleniom wszystko, co cenne z ponad tysiącletniego dorobku, złączeni więzami wspólnoty z naszymi rodakami rozsianymi po świecie, świadomi potrzeby współpracy ze wszystkimi krajami dla dobra Rodziny Ludzkiej, […] ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej […].
Art. 1. Rzeczpospolita Polska jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli.
Art. 2. Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej.
[…]
Art. 4. 1. Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu.

Ustawa z dnia 27 lipca 2001 roku Prawo o ustroju sądów powszechnych

(cyt. za: Dz.U. z 2001 r. Nr 98, poz. 1070)

Art. 2. § 1. Zadania z zakresu wymiaru sprawiedliwości wykonują sędziowie.
§ 2. Zadania z zakresu ochrony prawnej […] w sądach wykonują także referendarze sądowi i starsi referendarze sądowi. […]

Ważniejsze definicje

Demokracja ludowa: formuła ustrojowa stosowana dla scharakteryzowania Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz innych krajów należących do bloku radzieckiego po II wojnie światowej. Zakładała przekształcenie zasad klasycznej demokracji w taki sposób, by władzę zagwarantować nie większości wybieranej w powszechnym głosowaniu, lecz „ludowi pracującemu miast i wsi".

Demokratyczne państwo prawne: według rozstrzygnięcia Trybunału Konstytucyjnego: zbiorcze wyrażenie szeregu reguł i zasad, które nie zostały ujęte w pisanym tekście konstytucji, ale w sposób immanentny wynikają z aksjologii oraz z istoty demokratycznego państwa prawnego. Koniecznym elementem demokratycznego państwa prawnego jest istnienie niektórych praw jednostki, takich jak prawo do życia, zasad właściwej legislacji (unikanie przepisów z mocą wsteczną, poszanowanie praw słusznie nabytych), a jego ogólną podstawą staje się poszanowanie zasady zaufania obywatela do państwa i stanowionego przez nie prawa.

Gmina: zgodnie z ustawą o samorządzie gminnym z 1990 r. wspólnota samorządowa zajmująca określone terytorium oraz posiadająca osobowość prawną, której samodzielność podlega ochronie sądowej. Do zakresu działania gminy samorządowej należą wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów.

Inicjatywa obywatelska (obywatelska inicjatywa ustawodawcza): dopuszczona przez konstytucję z 2 kwietnia 1997 roku forma demokracji bezpośredniej, zgodnie z którą projekt ustawy podpisany przez grupę co najmniej 100 tysięcy osób uprawnionych do głosowania musi zostać rozpatrzony przez sejm w trybie właściwym dla projektów ustaw.

Skarga konstytucyjna: przewidziany w przepisach polskiej konstytucji środek prawny, zgodnie z którym każdy, kogo konstytucyjne wolności lub prawa zostały naruszone, po wyczerpaniu drogi sądowej ma prawo wnieść do Trybunału Konstytucyjnego skargę i na tej podstawie domagać się orzeczenia w sprawie zgodności z konstytucją ustawy lub innego aktu, na którego podstawie wydano kwestionowany wyrok.

Spółka europejska: spółka zawiązana w obrębie Unii Europejskiej w formie europejskiej spółki akcyjnej (*Societas Europaea*) na warunkach określonych w rozporządzeniu Rady Wspólnoty Europejskiej z 8 października 2001 roku (Dz. Urz. WE L 294, poz. 1).

Świadek koronny: podejrzany, który został dopuszczony do składania zeznań w charakterze świadka koronnego w trybie określonym ustawą z 25 czerwca 1997 roku o świadku koronnym.

Timeshare: umowa zawarta na okres dłuższy niż rok, zgodnie z którą konsument odpłatnie nabywa prawo do korzystania, w okresach wskazanych w umowie, z co najmniej jednego miejsca zakwaterowania.

ustrój

	Wydarzenia społeczno-polityczne	Ustrój ziem polskich
1939–1944	**1 IX 1939** wybuch wojny polsko-niemieckiej **3 IX 1939** Anglia i Francja wypowiadają wojnę Niemcom **17 IX 1939** wkroczenie Armii Czerwonej do Polski **19 VI 1940** decyzja o przeniesieniu rządu polskiego do Londynu **22 VI 1941** agresja Niemiec na ZSRR **30 VII 1941** podpisanie paktu Sikorski–Majski **19 VII 1942** decyzja o eksterminacji ludności żydowskiej przebywającej w Generalnej Guberni **25 IV 1943** zerwanie stosunków dyplomatycznych miedzy Polską a ZSRR **30 VI 1943** aresztowanie gen. S. Grota-Roweckiego	**30 IX 1939** utworzenie rządu polskiego na emigracji **8 X 1939** włączenie polskich Ziem Zachodnich do Rzeszy **12 X 1939** dekret o administracji okupowanych ziem polskich **2 XI 1939** rozwiązanie przedwojennych izb parlamentu **2 XI 1939** wcielenie Ziem Wschodnich do Białoruskiej i Ukraińskiej Republiki Radzieckiej **8 XI 1939** utworzenie Komitetu Ministrów do spraw Kraju **9 XII 1939** utworzenie Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej **3 XII 1940** powołanie Delegatury Rządu na Kraj **2 X 1943** ogłoszenie rozporządzenia o zwalczaniu zamachów w Generalnym Gubernatorstwie

prawo

	Dzieje wymiaru sprawiedliwości	Prawo sądowe na ziemiach polskich
1939–1944	**5 IX 1939** niemieckie rozporządzenie o sądach specjalnych **15 XI 1939** rozszerzenie zakresu obowiązywania przepisów o sądach specjalnych na Generalne Gubernatorstwo **19 II 1940** wprowadzenie niemieckiego sądownictwa na ziemiach Generalnego Gubernatorstwa **16 IV 1940** powołanie tajnych sądów kapturowych **31 V 1941** przepisy o sądownictwie karnym dla Polaków i Żydów na ziemiach wcielonych do Rzeszy **XI 1941** powołanie do życia wojskowych sądów specjalnych **1 XII 1944** ogłoszenie dekretu o częściowej zmianie kodeksu postępowania karnego	**12 IX 1939** wejście w życie niemieckich przepisów o karze za posiadanie broni **17 VIII 1944** ogłoszenie dekretu PKWN o kontyngentach żywnościowych **31 VIII 1944** dekret PKWN o ukaraniu zbrodniarzy hitlerowskich **22 VII 1944** Manifest PKWN **31 VIII 1944** uchwalenie tzw. sierpniówki, czyli dekretu o wymiarze kary dla zbrodniarzy wojennych **23 IX 1944** uchwalenie kodeksu karnego Wojska Polskiego **30 X 1944** uchwalenie dekretu o ochronie państwa **25 IX 1944** uchwalenie dekretu o zwalczaniu spekulacji i lichwy

	Wydarzenia społeczno-polityczne	Ustrój ziem polskich
1944–1945	**21 VII 1944** utworzenie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) **1 VIII 1944** początek powstania warszawskiego **19 I 1945** rozwiązanie Armii Krajowej **28 VI 1945** utworzenie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej **5 VII 1945** uznanie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej przez USA za prawowitą władzę w Polsce **2 IX 1945** powstanie organizacji Wolność i Niezawisłość **16 X 1945** podpisanie przez Polskę Karty Narodów Zjednoczonych **31 X 1945** śmierć W. Witosa – trzykrotnego premiera polskiego rządu w okresie międzywojennym	**1 I 1944** utworzenie Krajowej Rady Narodowej **9 I 1944** utworzenie Rady Jedności Narodowej **15 III 1944** wydanie przez Radę Jedności Narodowej deklaracji programowej pt. *O co walczy naród polski* **27 VII 1944** uznanie przez PKWN tzw. linii Curzona jako podstawy wyznaczenia przyszłej polskiej granicy wschodniej **22 XI 1944** podpisanie przez PKWN porozumienia z Litwą w sprawie wzajemnej wymiany ludności

	Dzieje wymiaru sprawiedliwości	Prawo sądowe na ziemiach polskich
1944–1945	**23 VI 1945** uchwalenie kodeksu wojskowego postępowania karnego **16 XI 1945** uchwalenie dekretu o postępowaniu doraźnym	**16 XI 1945** uchwalenie dekretu o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych

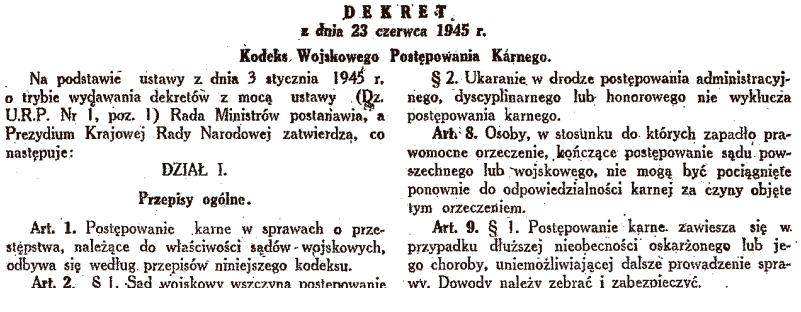

DEKRET
z dnia 23 czerwca 1945 r.
Kodeks Wojskowego Postępowania Karnego.

Na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy (Dz. U.R.P. Nr 1, poz. 1) Rada Ministrów postanawia, a Prezydium Krajowej Rady Narodowej zatwierdza, co następuje:

DZIAŁ I.

Przepisy ogólne.

Art. 1. Postępowanie karne w sprawach o przestępstwa, należące do właściwości sądów wojskowych, odbywa się według przepisów niniejszego kodeksu.

Art. 2. § 1. Sąd wojskowy wszczyna postępowanie

§ 2. Ukaranie w drodze postępowania administracyjnego, dyscyplinarnego lub honorowego nie wyklucza postępowania karnego.

Art. 8. Osoby, w stosunku do których zapadło prawomocne orzeczenie, kończące postępowanie sądu powszechnego lub wojskowego, nie mogą być pociągnięte ponownie do odpowiedzialności karnej za czyny objęte tym orzeczeniem.

Art. 9. § 1. Postępowanie karne zawiesza się w przypadku dłuższej nieobecności oskarżonego lub jego choroby, uniemożliwiającej dalsze prowadzenie sprawy. Dowody należy zebrać i zabezpieczyć.

ustrój

	Wydarzenia społeczno-polityczne	Ustrój ziem polskich
1945–1989	**30 VI 1946** referendum ludowe **19 I 1947** wybory do Sejmu Ustawodawczego **15 XII 1948** zjednoczenie PPR i PPS i powstanie PZPR **28–29 VI 1956** wydarzenia poznańskie **21 X 1956** przejęcie władzy przez W. Gomułkę **8 III 1968** początek protestów studenckich w Warszawie i w Krakowie **14–20 XII 1970** strajki na Wybrzeżu **25 VI 1976** protesty robotnicze w Radomiu i Ursusie **14 VIII 1980** początek strajków w Stoczni Gdańskiej **13 XII 1981** wprowadzenie stanu wojennego	**22 VII 1945** uchwała Krajowej Rady Narodowej o ustanowieniu Święta Odrodzenia Polski **12 IX 1945** uznanie konkordatu z 1925 roku za nieobowiązujący **19 II 1947** uchwalenie Małej Konstytucji **22 VII 1952** uchwalenie konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej **25 IX 1954** nowelizacja konstytucji **13 XII 1957** uchwalenie ustawy o Najwyższej Izbie Kontroli **25 III 1982** ustawa o szczególnej regulacji prawnej w okresie stanu wojennego **20 VII 1983** zniesienie stanu wojennego

prawo

	Dzieje wymiaru sprawiedliwości	Prawo sądowe na ziemiach polskich
1945–1989	**1 I 1951** wejście w życie reformy wymiaru sprawiedliwości; zmiana ustawy o prokuratorze, oraz prawa o ustroju sądów powszechnych **1 I 1951** likwidacja sądów pracy **17 XI 1964** uchwalenie kodeksu postępowania cywilnego **1 I 1970** wejście w życie kodeksu postępowania karnego	**13 VI 1946** mały kodeks karny **11 X 1946** prawo o księgach wieczystych **27 VI 1950** kodeks rodzinny **18 VII 1950** przepisy ogólne kodeksu cywilnego **28 X 1950** dekret o zmianie systemu pieniężnego **23 IV 1964** uchwalenie kodeksu cywilnego **1 I 1970** wejście w życie nowego kodeksu karnego **1 I 1975** wejście w życie kodeksu pracy **8 III 1990** ustawa o samorządzie gminnym

Tablica pamiątkowa ku czci ofiar stalinowskiego wymiaru sprawiedliwości, Warszawa

	Wydarzenia społeczno-polityczne	Ustrój ziem polskich
1989–2012	**6 II 1989** rozpoczęcie obrad Okrągłego Stołu **9 XII 1990** wybór L. Wałęsy na prezydenta **28 VI 1991** rozwiązanie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej **4–5 VI 1992** „noc teczek"; odwołanie rządu Jana Olszewskiego **18 IX 1993** wyjście wojsk radzieckich z Polski **19 XI 1995** wybór A. Kwaśniewskiego na prezydenta **2 IX 2000** otwarcie cmentarza ofiar zbrodni katyńskiej w Miednoje **1 V 2004** akcesja Polski do Unii Europejskiej **2 V 2005** śmierć papieża Jana Pawła II	**29 XII 1989** kolejna nowelizacja konstytucji (m.in. usunięcie preambuły) **8 XII 1992** wejście w życie tzw. Małej Konstytucji **2 IV 1997** uchwalenie konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej **8 I 1998** ratyfikacja konkordatu między Rzecząpospolitą Polską a Stolicą Apostolską **5 I 2011** uchwalenie kodeksu wyborczego

	Dzieje wymiaru sprawiedliwości	Prawo sądowe na ziemiach polskich
1989–2012	**13 VII 1990** przywrócenie sądów apelacyjnych **6 VI 1997** uchwalenie kodeksu postępowania karnego **25 VI 1997** uchwalenie ustawy o świadku koronnym **27 VII 2001** uchwalenie prawa o ustroju sądów powszechnych **2001** likwidacja kolegiów do spraw wykroczeń **25 VII 2002** uchwalenie prawa o ustroju sądów administracyjnych **30 VIII 2002** uchwalenie prawa o postępowaniu przed sądami administracyjnymi **23 XI 2002** uchwalenie ustawy o Sądzie Najwyższym	**31 VIII 1991** reforma polskiego prawa gospodarczego **1991** ustawy o związkach zawodowych, organizacjach pracodawców oraz o rozwiązywaniu sporów zbiorowych **6 VI 1997** uchwalenie kodeksu karnego **5 VI 1998** ustawa o samorządzie powiatowym oraz o samorządzie wojewódzkim **1 I 2001** wejście w życie kodeksu spółek handlowych **2003** uchwalenie prawa upadłościowego i naprawczego

Rozdział 18.
Ustrój ziem polskich okupowanych przez Niemcy i Związek Radziecki w okresie II wojny światowej (1939–1945)

s. 192

ustrój

W wyniku działań zbrojnych prowadzonych we wrześniu 1939 roku terytorium państwa polskiego zostało zajęte przez Niemcy i ZSRR. Współpraca wojskowa obu tych państw stanowiła konsekwencję zawartego 23 sierpnia 1939 roku układu, zwanego potocznie (od nazwisk sygnatariuszy – ministrów spraw zagranicznych wspomnianych mocarstw) paktem Ribbentrop–Mołotow. Według tajnego aneksu do tego dokumentu obie strony określiły własne strefy wpływu w Europie Środkowej i podzieliły ziemie polskie wzdłuż linii Wisły, Narwi i Sanu. Granicę tę przesunięto w końcowej fazie działań zbrojnych, 28 września 1939 roku. Odtąd linia rozgraniczająca strefę niemiecką i radziecką biegła wzdłuż Bugu i Sanu. Tereny leżące na zachód od niej przejęli Niemcy, wschodnie zaś – ZSRR.

Część dawnej Polski zajęta przez III Rzeszę została administracyjnie podzielona na tzw. ziemie wcielone do Rzeszy oraz Generalne Gubernatorstwo. Pierwszy z tych obszarów, jak wskazywała na to sama nazwa, stał się integralną częścią państwa niemieckiego. Obejmował ziemie, które przed wybuchem I wojny światowej należały do Rzeszy: Pomorze Gdańskie, Wielkopolskę oraz polską część Górnego Śląska. Ze względów gospodarczych lub narodowościowych w drodze wyjątku dodano do ziem wcielonych także terytoria należące wcześniej do innych zaborców, a więc: Zagłębie Dąbrowskie, Suwalszczyznę, część województwa łódzkiego, warszawskiego (z dawnego zaboru rosyjskiego) oraz krakowskiego (leżące wcześniej w zaborze austriackim). Decyzja o włączeniu części ziem polskich do Rzeszy została ogłoszona dekretem Adolfa Hitlera, wydanym 8 października 1939 roku. Z kolei 12 października 1939 roku, w kolejnym dekrecie kanclerza III Rzeszy noszącym tytuł *O administracji okupowanych ziem polskich* przesądzono, iż pozostałe ziemie przedwojennej Polski spośród tych, które znalazły się pod panowaniem niemieckim, stworzą tzw. Generalne Gubernatorstwo.

O ile status prawny ziem wcielonych do Rzeszy nie budził wątpliwości – obszar ten stał się po prostu częścią państwa niemieckiego i co do zasady miały tam obowiązywać identyczne przepisy jak na pozostałych terytoriach III Rzeszy, o tyle status prawny Generalnego Gubernatorstwa budził sporo kontrowersji. Z pewnością nie było to niepodległe państwo. Pełnię władzy zwierzchniej dzierżył w nim bowiem Adolf Hitler. Równocześnie trudno byłoby

Rozdział 18a.
Radziecki i niemiecki system okupacyjny na ziemiach polskich w okresie II wojny światowej (1939–1945). Prawo, wymiar sprawiedliwości

s. 192

prawo

Przejęcie ziem polskich przez III Rzeszę oraz ZSRR we wrześniu 1939 roku zainicjowało zmiany w dziedzinie obowiązującego prawa materialnego oraz proceduralnego. Przebiegały one analogicznie do przeobrażeń ustrojowych. Okupanci, zwłaszcza w pierwszym okresie wojny, akceptowali dotychczasowy polski system prawny, ale tylko wtedy, gdy nie stał on w sprzeczności z ich interesami. Taka sytuacja panowała np. na ziemiach wcielonych do Rzeszy, aczkolwiek należy pamiętać, że znaczenie prawa stanowionego stopniowo się zmniejszało, a moc obowiązującą zaczęto przyznawać woli Führera. W nowej sytuacji politycznej nie dostrzegano nawet potrzeby publikowania woli wodza Rzeszy. Najbardziej tragicznym, choć jednocześnie dobitnym dowodem tego specyficznego sposobu kształtowania prawa były decyzje dotyczące kwestii żydowskiej, wynikające przecież wyłącznie z woli Adolfa Hitlera i zgodnych z nią postanowień podjętych na konferencji w Wannsee, a nie jakiegokolwiek aktu prawnego. Za przykładem Hitlera poszło także wielu lokalnych przedstawicieli władzy niemieckiej, którzy zaczęli administrować podległymi sobie terenami bez żadnej podstawy prawnej bądź lekceważąc formalnie obowiązujące przepisy i zastępując je doraźnymi decyzjami.

Jeśli mimo powyższych uwag chciałoby się znaleźć jakiekolwiek podstawy prawne funkcjonowania obszaru okupacji niemieckiej, to w przypadku prawa cywilnego należy podkreślić, że dopiero od 1941 roku na ziemiach wcielonych do Rzeszy zaczął obowiązywać niemiecki kodeks cywilny BGB. Jednocześnie zaczęto stosować przepisy rasistowskie wynikające z ustaw norymberskich. Te ostatnie odbierały podstawowe prawa publiczne osobom pochodzenia żydowskiego. W 1941 roku wprowadzono przepisy o niemieckiej liście narodowej i niemieckiej przynależności państwowej, które dyskryminowały, także na gruncie prawa cywilnego, osoby przynależne do trzeciej bądź czwartej kategorii folkslisty oraz – rzecz jasna – tych, którzy na liście narodowej w ogóle się nie znaleźli (ponieważ nie złożyli wniosku o wpis bądź takiego wpisu im odmówiono). Osobom, które nie zostały wpisane na folkslistę lub figurowały w trzeciej lub czwartej kategorii, groziło wysiedlenie, nie mogli oni również korzystać z szeregu praw cywilnych przysługujących tylko Niemcom (m.in. byli ograniczeni w dostępie do niektórych zawodów, zmniejszono

jednak przyznać, że był to obszar w pełni zintegrowany prawnie z resztą III Rzeszy. Od pozostałej części Niemiec różniły go: system monetarny oraz obecność języka polskiego (we wschodnich dystryktach także ukraińskiego) funkcjonującego obok niemieckiego w życiu publicznym, a wreszcie oddzielała go granica celna. Tutaj również niewielkimi swobodami cieszyło się polskie sądownictwo i policja, których ze zrozumiałych względów nie przewidywano na ziemiach III Rzeszy. Z punktu widzenia gospodarczego Generalne Gubernatorstwo miało stanowić główny rezerwuar żywności dla poszerzającego się terytorialnie i coraz bardziej zaludnionego państwa niemieckiego.

s. 194

Zróżnicowanie prawne ziem polskich okupowanych przez III Rzeszę znalazło odzwierciedlenie w specyficznym podziale administracyjnym. Ziemie Zachodnie, jako stanowiące integralną część państwa niemieckiego, zostały podzielone w sposób analogiczny do pozostałych obszarów Niemiec. Stworzono na ich terenie Okręgi Rzeszy (*Reichsgau*), w których połączono władzę administracyjną z partyjną: na czele Reichsgau stał tzw. namiestnik, który skupiał w swym ręku kompetencje administracyjne (prezydenta prowincji) i partyjne (lokalnego zwierzchnika NSDAP, czyli gauleitera). Takie rozwiązanie zastosowano w nowo utworzonych okręgach: Gdańsk-Prusy Zachodnie (*Danzig-Westpreussen*) oraz Kraju Warty (*Warthegau*), te zaś dzieliły się na rejencje. Ziemie wcielone do III Rzeszy, na których nie utworzono nowych jednostek administracyjnych, dodano do już istniejących prowincji: Prus Wschodnich oraz Śląska. Z tej ostatniej, ze względu na przyłączenie istotnych gospodarczo ziem polskiej części Górnego Śląska oraz Zagłębia Dąbrowskiego, zdecydowano się w 1941 roku utworzyć nową prowincję – Górny Śląsk.

s. 193

Podział administracyjny i system władzy w Generalnym Gubernatorstwie był bezprecedensowy, ponieważ ów twór ustrojowy miał wszelkie cechy oryginalnej koncepcji. Na jego czele stał Generalny Gubernator rezydujący w Krakowie – „stolicy" tego quasi-państwa. Wspomniany urzędnik był wybierany przez kanclerza Rzeszy i tylko przed nim odpowiadał. Wybór, co oczywiste, nie został ograniczony kadencyjnie. Generalny Gubernator skupił w swym ręku kompetencje najwyższej władzy prawodawczej (wydawał obowiązujące w Guberni rozporządzenia), wykonawczej oraz sądowniczej. Współpracował z nim rząd, kierowany przez sekretarza stanu, a także miejscowy wyższy dowódca SS i policji. Generalnemu Gubernatorowi bezpośrednio podlegali gubernatorzy stojący na czele poszczególnych dystryktów, które

ustrój

im wielkość racji żywnościowych). Podkreślić należy, iż w kwestii listy narodowej Niemcy nie stosowały jednolitych kryteriów. Najczęściej na terenie Generalnego Gubernatorstwa decyzja o złożeniu wniosku o wpis wynikała ze swobodnego wyboru petenta. Z kolei na ziemiach wcielonych do Rzeszy, a zwłaszcza w prowincji górnośląskiej, miała charakter niemal przymusowy. Był to skutek przyjętych przez okupanta zasad polityki narodowościowej, zgodnie z którymi rdzennych mieszkańców Górnego Śląska uznano bez wyjątku za osoby pochodzenia niemieckiego, co najwyżej spolonizowane w latach międzywojennych.

Na terenie Generalnego Gubernatorstwa, podobnie jak na ziemiach wcielonych do Rzeszy, w dziedzinie prawa cywilnego zadeklarowano utrzymanie w mocy dotychczasowych przepisów polskich, pod warunkiem że nie są sprzeczne z przepisami niemieckimi. Oczywiście także i tu zaczęły obowiązywać ograniczenia wynikające z ustaw norymberskich oraz przepisy o folksliście.

Na gruncie prawa karnego zastosowano przepisy niemieckiego kodeksu karnego zaostrzone m.in. rozporządzeniem z 12 września 1939 roku, na mocy którego grożono karą śmierci za posiadanie broni. Z kolei na terenie Generalnego Gubernatorstwa zradykalizowanie przepisów prawa karnego znalazło swe odzwierciedlenie w rozporządzeniu z 2 października 1943 roku w sprawie zwalczania napaści na niemieckie dzieło odbudowy.

Zgodnie z zamierzeniem okupanta sądy na ziemiach okupowanych przez III Rzeszę miały wykonywać jurysdykcję według procedur obowiązujących dotychczas w państwie niemieckim. Temu wzorcowi miała także odpowiadać ich struktura, aczkolwiek z uwzględnieniem nowych wojennych realiów. W efekcie na terenie każdego z nowo powołanych do życia okręgów Rzeszy stworzono wyższy sąd krajowy (*Oberlandesgericht*) jako instancję odwoławczą od wyroków sądów krajowych (*Landgerichte*) umiejscowionych w poszczególnych rejencjach. Najniższym szczeblem sądownictwa niemieckiego były sądy powiatowe. Szczególnie niebezpieczna dla nieniemieckich mieszkańców ziem wcielonych była zupełnie nowa kategoria tzw. sądów wyjątkowych (specjalnych). Miały się one zajmować szeregiem nieprzewidzianych do tej pory w polskim prawie kategorii przestępstw (zwłaszcza różnymi przejawami działań określanych jako szkodzące państwu niemieckiemu). Ponadto za wiele przestępstw występujących we wcześniejszych ustawach karnych groziła teraz znacznie surowsza sankcja. Rozporządzenie o sądach specjalnych zostało wydane już 5 września 1939 roku, a 15 listopada jego przepisy rozciągnięto

s. 193

prawo

ustrój

były podstawową jednostką administracyjną Generalnego Gubernatorstwa. Początkowo jego obszar został podzielony na cztery dystrykty z siedzibami w Warszawie, Krakowie, Lublinie i Radomiu. Po ataku na ZSRR utworzono dodatkowo dystrykt o nazwie Galicja z siedzibą we Lwowie. Zwierzchnicy dystryktów sprawowali z kolei nadzór nad starostami, którzy kierowali powiatami. W gminach miejskich i wiejskich utrzymano, choć w niewielkim zakresie, dawne polskie przepisy samorządowe, a wraz z nimi urzędy burmistrzów oraz wójtów.

Zgodnie z planami Józefa Stalina ziemie zajęte przez ZSRR miały się stać częścią Ukraińskiej i Białoruskiej Republiki Radzieckiej. Ze względów propagandowych ostateczną inkorporację poprzedziło wyrażenie „woli ludu" mieszkającego na tym terenie. Z tego powodu po krótkim okresie sprawowania zarządu nad okupowanymi ziemiami polskimi przez organy Narodowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych przeprowadzono tam wybory do ciał przedstawicielskich, określanych mianem zgromadzeń ludowych. Nie trzeba dodawać, iż nie spełniono demokratycznych standardów głosowania. Nowo wybrane gremia niemal natychmiast podjęły decyzje o włączeniu zajętych ziem polskich do dwóch republik radzieckich: Białoruskiej (zgromadzenie ludowe na posiedzeniu w Białymstoku) oraz Ukraińskiej (zgromadzenie ludowe na posiedzeniu we Lwowie). Decyzje te, ze względów proceduralnych, potrzebowały jeszcze formalnej zgody Rady Najwyższej ZSRR. Uzyskano ją na posiedzeniu 2 listopada 1939 roku, czego skutkiem była m.in. utrata obywatelstwa polskiego i przymusowe przyjęcie obywatelstwa radzieckiego. Zarówno tereny wcielone do Ukraińskiej, jak i Białoruskiej Republiki Radzieckiej zostały podzielone na obwody, których wielkość odpowiadała przeciętnie dawnym województwom. Na terenie tej pierwszej znalazły się obwody: lwowski, rówieński, wołyński, tarnopolski, stanisławowski i drohobycki. Z kolei na ziemiach wcielonych do tej drugiej wydzielono obwody: białostocki, wilejski, piński, brzeski i nowogródzki, który z czasem stał się obwodem baranowickim. Do 1940 roku obwody dzieliły się na powiaty, później w ich miejsce powołano do życia rejony. Z kolei zajęta przez Armię Czerwoną w kampanii wrześniowej Wileńszczyzna została przekazana Litwie. Pociągnęło to za sobą przeobrażenia ustrojowe związane z rozciągnięciem na ten obszar przepisów litewskich. Zmiana okazała się tymczasowa, bowiem w czerwcu 1940 roku Armia Czerwona zajęła Litwę, a tym samym Wileńszczyzna stała się częścią Litewskiej Republiki Radzieckiej. Rok później, po ataku Niemiec na ZSRR

prawo

na ziemie Generalnego Gubernatorstwa. W oparciu o nie funkcjonowały wojskowe sądy polowe i wojskowe, a potem cywilne sądy specjalne (*Sondergericht*) oraz sądy doraźne (*Standgericht*). Wymienione tu rodzaje sądów zajmowały się orzekaniem kar za wszelkie wystąpienia skierowane przeciwko interesom III Rzeszy. Szeroki i mocno nieokreślony zakres kompetencji stwarzał możliwość wprowadzenia niekontrolowanego terroru. Ta sama cecha charakteryzowała także sądownictwo policyjne i partyjne NSDAP. Od 31 maja 1941 roku kwestia organizowania wymiaru sprawiedliwości dla osób pochodzenia innego niż niemieckie znalazła swe odzwierciedlenie w rozporządzeniu o sądownictwie karnym dla Polaków i Żydów na ziemiach wcielonych do Rzeszy.

Wspomniane wyżej sądy specjalne funkcjonowały również na obszarze Generalnego Gubernatorstwa, obejmując swą jurysdykcją czyny skierowane przeciwko interesom państwa niemieckiego. Na tym terenie najważniejsze znaczenie dla struktury wymiaru sprawiedliwości miało rozporządzenie z 19 lutego 1940 roku o sądownictwie niemieckim w Generalnym Gubernatorstwie. Na jego podstawie utworzono sąd niemiecki pierwszej instancji oraz – jako odwoławczy – wyższy sąd niemiecki. Były to instancje przeznaczone dla osób pochodzenia niemieckiego. Polacy i Ukraińcy, jeśli w danej sprawie nie podlegali kompetencjom sądów specjalnych, mieli do dyspozycji sądy „polskie". Była to najbardziej widoczna różnica dzieląca Generalną Gubernię od ziem wcielonych do Rzeszy. W Guberni zezwolono także, choć w niewielkim zakresie, na zatrudnienie polskich i ukraińskich sędziów oraz adwokatów. Pracowali oni przede wszystkim w sądach cywilnych, a ich kompetencje obejmowały także drobne sprawy karne, niemające charakteru politycznego. Sądy „polskie" (według przedwojennej jeszcze nomenklatury: grodzkie, okręgowe, apelacyjne) podlegały nadzorowi wyższego sądu niemieckiego.

s. 193

Ludność zamieszkująca na terenie okupowanym przez ZSRR została oficjalne uznana za obywateli państwa radzieckiego, w związku z czym zaczęła podlegać wyłącznie rosyjskiemu ustawodawstwu. Zatem zarówno w zakresie prawa cywilnego, jak i karnego przestały obowiązywać ustawy polskie. Ich miejsce zajęły odpowiednio przepisy ukraińskie i białoruskie pochodzące jeszcze z 1922 roku. Nie pozostawiono też choćby resztek dawnego polskiego wymiaru sprawiedliwości. Funkcjonowały wyłącznie sądy radzieckie (sądy ludowe, obwodowe, Sąd Najwyższy), w których orzekali wybierani na trzy- lub pięcioletnią kadencję sędziowie,

i zajęciu tych terenów przez III Rzeszę, z większości dawnych polskich ziem wschodnich utworzono wspomniany już wcześniej dystrykt Galicja, stanowiący część Generalnego Gubernatorstwa. Jedynie niewielki fragment wszedł w skład utworzonych przez Niemców tzw. okręgów generalnych (Białoruś oraz Litwa) oraz Komisariatu Rzeszy dla Ukrainy.

stosujący ukraińskie bądź białoruskie przepisy proceduralne. Istotną, a przy tym niechlubną rolę w wojennym radzieckim „wymiarze sprawiedliwości" odgrywały także siły bezpieczeństwa na czele z NKWD – Ludowym Komisariatem Spraw Wewnętrznych ZSRR.

ustrój

Rozdział 19.
Polskie Państwo Podziemne – ustrój polityczny i struktura władzy

W chwili wybuchu wojny z Niemcami w Polsce obowiązywała Konstytucja kwietniowa z 1935 roku. Jakkolwiek była ona kontestowana przez sporą część społeczeństwa to jednak ona właśnie określiła podstawowe zasady ustrojowe obowiązujące na wypadek wojny. Postanowienia te miały teraz okazać się nadzwyczaj przydatne. Wręcz prorocze stały się rozstrzygnięcia konstytucyjne normujące sposób sprawowania władzy przez prezydenta RP na wypadek wybuchu wojny. Decydował o tym art. 24 ustawy zasadniczej, którego ust. 1 brzmiał: „w razie wojny okres urzędowania Prezydenta Rzeczypospolitej przedłuża się do upływu trzech miesięcy od zawarcia pokoju; Prezydent Rzeczypospolitej osobnym aktem, ogłoszonym w gazecie rządowej, wyznaczy wówczas swego następcę na wypadek opróżnienia się urzędu przed zawarciem pokoju." Opisany tu warunek został spełniony 17 września 1939 roku, gdy władze naczelne zostały zmuszone do opuszczenia kraju i udania się do Rumunii. Stamtąd planowały się przedostać do Francji. Scenariusz ten zrealizowały połowicznie, ponieważ, co prawda, udało się im przekroczyć granice Polski, ale wyjazd z Rumunii okazał się niemożliwy. Pod wpływem nacisku dyplomatycznego obu okupantów oraz przede wszystkim Francji, która nie chciała gościć na własnym terytorium sanacyjnych władz, Rumunia internowała polski rząd oraz prezydenta. Nieodzowne w takich warunkach stało się dozwolone przez konstytucję wyznaczenie następcy. Ostatecznie ogłoszono nim Władysława Raczkiewicza (na wcześniej proponowanego kandydata – gen. Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego – Francja nie wyraziła zgody) i w jego ręku, przynajmniej formalnie, spoczywał cały zakres władzy, jaką Konstytucja kwietniowa przyznawała głowie państwa. Praktyczny wymiar kompetencji prezydenckich został jednakże ograniczony, a nastąpiło to w drodze dżentelmeńskiej umowy, jaką głowa państwa zawarła z nominowanym na premiera i naczelnego wodza gen. Władysławem Sikorskim. Uzgodniono, iż bez zmiany ustawy zasadniczej (która w warunkach wojennych była w gruncie rzeczy niemożliwa), większość prerogatyw zostanie przekazana premierowi. Temu paktowi – (ogłoszonemu w „Monitorze Polskim" 9 grudnia 1939 roku i określanemu mianem porozumienia paryskiego) – patronowały władze Francji, którym zależało na tym, by najważniejsze kompetencje znalazły się w rękach Sikorskiego, uznawanego za

prawo

Rozdział 19a.
Prawo i wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego

s. 197

Jedną z istotnych części tworzącego się od początku II wojny światowej Polskiego Państwa Podziemnego był konspiracyjny wymiar sprawiedliwości. Jego istnienie okazało się konieczne, bowiem wprowadzone przez okupantów oficjalne instytucje sądowe w najmniejszym nawet stopniu nie zapewniały ochrony polskiej racji stanu. Sądy konspiracyjne zostały podzielone na sądy Polskiego Państwa Podziemnego oraz sądy partyjne (ugrupowań konspiracyjnych). Skoro ich naczelną rolą miała być ochrona ludności polskiej, to z oczywistych powodów w grę wchodziły wyłącznie sądy karne. Ich funkcjonowanie w czasie wojny, niezależnie od ewidentnych korzyści, jakie przynosiły polskiemu społeczeństwu, wzbudzało liczne wątpliwości, zarówno moralne, jak i prawne. Wielu wybitnych przedwojennych polskich prawników, a równocześnie osób o nieposzlakowanej, patriotycznej opinii odmówiło angażowania się w ich prace, tłumacząc, że nawet czasy wojny nie usprawiedliwiają np. prowadzenia sprawy karnej pod nieobecność oskarżonego i bez zapewnienia mu obrońcy.

Do dziś niewiele miejsca poświęcono w literaturze przedmiotu sądom partyjnym. Ich aktywność nie była bowiem zbyt intensywna. Sąd partyjny funkcjonował np. w strukturach konspiracyjnej Konfederacji Tatrzańskiej, a także w ramach Narodowych Sił Zbrojnych. Mógł sądzić jedynie własnych członków, orzekając kary: degradacji w hierarchii partyjnej lub publicznego napiętnowania w prasie własnej organizacji konspiracyjnej. Najcięższe przewinienia były zagrożone karą śmierci. Do najgłośniejszych, choć i najbardziej kontrowersyjnych spraw, którymi zajmowały się sądy partyjne, należały procesy wytoczone zwolennikom wymyślonego przez hitlerowców narodu góralskiego (*Goralenvolk*), a także np. wydanie wyroku śmierci (niewykonanego) na ppłk Albina Raka z NSZ za to, że podporządkował się AK. W pracach sądów partyjnych brali udział przedwojenni prokuratorzy, co stwarzało pozór zachowania właściwych standardów wymiaru sprawiedliwości. Nie tuszowało to jednak mankamentów takiego rozwiązania. Te ostatecznie przekonały władze emigracyjne do budowy systemu konspiracyjnego wymiaru sprawiedliwości, choćby po to, by uniknąć samosądów.

Pierwsze decyzje w sprawie sądów działających w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego podjęto 27 września 1939 roku przy okazji powoływania do życia Służby Zwycięstwu Polski (SZP). Doszło wówczas do spotkania przywódcy SZP

s. 198

najbardziej profrancuskiego spośród polskich polityków. Dodać należy, że oprócz obowiązków premiera generał przejął urząd Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych.

W opisanych powyżej okolicznościach 30 września 1939 roku zakończył się proces kształtowania struktury polskich władz na emigracji. Powołano je w zgodzie z przepisami konstytucyjnymi, trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że z Konstytucji kwietniowej zaczęli korzystać politycy będący do tej pory w opozycji wobec sanacji, a zatem nieakceptujący postanowień tej ustawy zasadniczej i zarzucający przedwojennym władzom, że wprowadziły ją niezgodnie z prawem. Mimo to Sikorski nie podjął próby zmiany konstytucji. Zdawał sobie bowiem sprawę z tego, że taki zabieg, mocno wątpliwy z punktu widzenia prawa, wprowadziłby jeszcze większy zamęt ustrojowy. Zdecydował się rządzić w oparciu o obowiązującą ustawę zasadniczą, jedynie nieoficjalnie modyfikując niektóre jej zapisy na podstawie wspomnianego porozumienia paryskiego. W skład władz emigracyjnych, poza prezydentem, weszli politycy reprezentujący cztery opozycyjne względem sanacji partie: Polską Partię Socjalistyczną, Stronnictwo Narodowe, Stronnictwo Ludowe oraz Stronnictwo Pracy. To zaplecze polityczne określano mianem wielkiej albo grubej czwórki.

Kompletny system władzy emigracyjnej, oprócz urzędu prezydenta i rady ministrów jako organów władzy wykonawczej oraz konspiracyjnej władzy sądowniczej, przewidywał jeszcze utworzenie struktur władzy ustawodawczej. Zarządzeniem z 2 listopada 1939 roku prezydent rozwiązał sejm i senat. Miało to jednak wyłącznie symboliczne znaczenie, bowiem od wybuchu wojny obie izby nie obradowały. Wybór nowego ich składu w dotychczasowym trybie nie był możliwy, toteż zdecydowano się na powołanie legislatywy *sui generis*. Taką rolę odgrywała Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej powołana 9 grudnia 1939 roku dekretem prezydenta RP. Składała się ona początkowo z piętnastu, a później dwudziestu dwóch osób, oczywiście pochodzących nie z wyborów bezpośrednich, lecz nominowanych przez prezydenta, który konsultował się w tej sprawie z premierem. Sytuacja polityczna zadecydowała o tym, iż w Radzie zasiedli reprezentanci czterech wymienionych wcześniej partii. Dodatkowo znalazło się w niej miejsce także dla przedstawicieli Kościoła katolickiego oraz mniejszości narodowych. Sposób powoływania tego organu przesądził o tym, że nie miał on uprawnień stanowiących, lecz jedynie doradcze.

Specyfika władzy emigracyjnej powodowała, iż obok organów rządowych działających na

s. 196

Michała Karaszewicza-Tokarzewskiego ze Stanisławem Święcickim, wicedziekanem warszawskiej rady adwokackiej, podczas którego zapadły pierwsze decyzje organizacyjne. Już po przekształceniu SZP w Związek Walki Zbrojnej (ZWZ) utworzono Szefostwo Służby Sprawiedliwości. Na jej czele stanął płk Konrad Zieliński, przed wojną prezes Sądu Apelacyjnego we Lwowie, a jego zastępcą został płk Witold Szulborski, wcześniej sędzia Izby Wojskowej Sądu Najwyższego. Powołano do życia tzw. sądy kapturowe, co było realizacją wniosku Stefana Grota Roweckiego. Premier Władysław Sikorski początkowo chciał, aby każdy wyrok śmierci zasądzony przez sąd kapturowy był zatwierdzany przez komendanta okupacji i reprezentację polityczną. Pragnienie scentralizowania decyzji okazało się jednak nierealistyczne. Oficjalne powołanie sądów kapturowych nastąpiło na podstawie uchwały Komitetu Rady Ministrów dla Spraw Kraju z 16 kwietnia 1940 roku. Do ich kompetencji należało wyrokowanie w sprawach o szpiegostwo, szkodzenie Polakom itp. Dysponowały bardzo ograniczonym wachlarzem środków karnych: uniewinniały albo skazywały na karę śmierci. Zgodnie z brzmieniem uchwały z 16 kwietnia miały prawo wymierzać kary śmierci prześladowcom, zdrajcom, szpiegom i prowokatorom. Cztery kategorie podsądnych, którym groził najwyższy wymiar kary, nie zostały w odpowiedni sposób zdefiniowane. Zwłaszcza pojęcie prześladowcy pozostawiało spore pole do interpretacji, co w warunkach państwa prawnego nie powinno mieć miejsca. Zupełnie inaczej należy jednak oceniać komentowany dokument i zawarte tam sformułowania, jeśli spojrzy się na niego przez pryzmat warunków stworzonych przez realia wojenne. Zgodnie z uchwałą z 16 kwietnia każdy wyrok śmierci miał być zatwierdzony przez delegata rządu odpowiedniej instancji pod warunkiem wszakże, że takie stanowisko było obsadzone. Wykonawcą wyroków śmierci wydanych w tym trybie były oddziały ZWZ. Sądy kapturowe powołane do życia na podstawie omawianej tu uchwały miały objąć swymi kompetencjami zarówno sądzenie przestępstw popełnionych w szeregach organizacji wojskowej, jak i przez cywilów. W pierwszym przypadku właściwe były sądy powoływane przy komendach okupacji, obszarów i okręgów ZWZ, w drugim – sądy powoływane przy delegatach okręgowych oraz przy delegacie głównym rządu. Podkreślić należy, że na podstawie punktu 4 uchwały, działalność sądów kapturowych nie wykluczała dalszego funkcjonowania sądów partyjnych i wydawania przez nie wyroków w stosunku do członków swojego ugrupowania politycznego. W maju 1940 roku opracowano

ustrój

uchodźstwie konieczne okazało się powołanie do życia również analogicznych struktur konspiracyjnych na terenie ziem okupowanych. Wymienić należy tu przede wszystkim urząd Delegata Rządu na Kraj. Pierwotny pomysł przewidywał powołanie dwóch urzędników sprawujących tę funkcję, po jednym na terenie okupowanym przez każdego z najeźdźców. Ostatecznie jednak skumulowano kompetencje delegata. Od 1940 roku był on reprezentantem władz emigracyjnych w Generalnym Gubernatorstwie, a od 1942 roku na obszarze całości okupowanych ziem polskich. Otrzymał rangę ministra w rządzie emigracyjnym, a od 1944 roku był wiceprezesem Rady Ministrów. W tym roku również powołano na członków Rady Ministrów trzech bezpośrednich zastępców delegata, którzy wspólnie tworzyli Krajową Radę Ministrów. Delegatowi rządu podlegali bezpośrednio delegaci okręgowi funkcjonujący w poszczególnych przedwojennych województwach, a im z kolei delegaci powiatowi. Delegat kierował delegaturą, w której skład wchodziło trzynaście departamentów stanowiących odpowiedniki przedwojennych ministerstw. Kandydat na stanowisko delegata rządu na kraj był proponowany przez tzw. Polityczny Komitet Porozumiewawczy, działający od lutego 1940 roku jako konspiracyjna władza ustawodawcza i organ doradczy delegata. Analogicznie do emigracyjnej Rady Narodowej skupiał działaczy najważniejszych partii politycznych popierających rząd emigracyjny. Z czasem PKP zmieniła swą nazwę na: Krajową Reprezentację Polityczną Narodu Polskiego (zmianę uchwalono w marcu 1943 roku), a wreszcie w nocy z 8 na 9 stycznia 1944 roku powołano do życia Radę Jedności Narodowej (RJN) w siedemnastoosobowym składzie. Utworzenie tej struktury przewidywał już dekret prezydenta RP wydany 1 września 1942 roku. W jej skład wchodzili przedstawiciele czterech partii (grubej czwórki) oraz, analogicznie jak w przypadku Rady Narodowej, reprezentanci Kościoła katolickiego. Analogię dostrzeżemy również w tym, iż RJN uznawano za konspiracyjny parlament, mimo że w istocie była organem doradczym przy delegacie rządu na kraj.

Emigracyjne struktury władzy nie były jedynym przejawem aktywności organizacyjnej. Utworzono także, co zrozumiałe w warunkach wojennych, struktury wojskowe ustanawiane zarówno przez działające poza granicami przedwojennego państwa polskiego struktury regularnego Wojska Polskiego, jak i oddziały konspiracyjne. Władzom emigracyjnym podlegały oddziały Służby Zwycięstwu Polski, przemianowane jeszcze w 1939 roku na Związek Walki Zbrojnej, a od 1942 roku – Armia Krajowa. Władzom konspiracyjnym podlegało także tajne szkolnictwo,

s. 196
s. 198

prawo

kodeks i przepisy materialne sądów kapturowych ZWZ. Znalazła się tam nowa procedura karna oraz przepisy prawa materialnego dostosowujące przedwojenne przepisy (z 1932 roku) do warunków okupacyjnych. W tym okresie trwała intensywna dyskusja nad zasadnością określenia „sądy kapturowe", która źle się kojarzyła. Bez podstawy prawnej używano więc nawet, np. w „Biuletynie Informacyjnym", nazwy „sądy specjalne". Skład orzekający sądów kapturowych tworzyło zazwyczaj trzyosobowe gremium prawników, choć kodeks wymagał udziału tylko jednej osoby z wykształceniem prawniczym. Od listopada 1941 roku sądy kapturowe przemianowano na wojskowe sądy specjalne w ramach struktur ZWZ-AK. Były to sądy jednoinstancyjne, działające na podstawie statutu wojskowych sądów specjalnych. Szeroko stosowały najwyższy wymiar kary. Jeśli zaś oskarżony nie zasługiwał na karę śmierci, sugerowano zbieranie dowodów i skazanie po wojnie na pobyt w więzieniu.

s. 198

Wojskowe sądy specjalne działały pod zwierzchnictwem Szefostwa Służby Sprawiedliwości, na szczeblu okręgów ZWZ-AK. Na podstawie dekretu rządu londyńskiego z grudnia 1942 roku oprócz nich utworzono jeszcze tzw. cywilne sądy specjalne (właściwa ich nazwa to karne sądy specjalne) oraz Komisje Sądzące Walki Podziemnej (KSWP) jako organy kolektywne orzekające kary w drobniejszych przestępstwach. Było to związane z utworzeniem Kierownictwa Walki Cywilnej oraz Kierownictwa Dywersji AK (Kedyw). Cywilne sądy specjalne sądziły m.in. za denuncjowanie Żydów (na wniosek Rady Pomocy Żydom „Żegota"), utrzymywanie kontaktów towarzyskich i handlowych z Niemcami itp. Powoływały je okręgowe delegatury rządu. Wyroki śmierci orzeczone przez cywilne sądy specjalne wykonywały komórki Kedywu, a wyjątkowo konspiracyjne oddziały wojskowe realizujące wyroki WSS. W sumie na terenie ziem polskich okupowanych przez Niemców działało trzynaście cywilnych sądów specjalnych.

KSWP sądziły za czyny oznaczające złamanie tzw. kodeksu Polaka – swoistego zbioru reguł, jakim miał się kierować w latach okupacji każdy obywatel – sporządzonego we wrześniu 1940 roku. Podobną rolę normatywną pełnił kodeks moralności obywatelskiej z 1941 roku. W obu tych dokumentach zabroniono utrzymywania kontaktów towarzyskich z Niemcami i wykazywania przesadnej gorliwości w wykonywaniu ich rozkazów. Poszerzono także rejestr kar, do których należały: nagana, infamia, kary cielesne (chłosta, golenie głowy). KSWP nie stosowały kary śmierci, sądziły bowiem za przestępstwa drobniejsze. Wyroki publikowano w prasie podziemnej. Omawiane tu sądy powstawały na

prasa, życie kulturalne oraz wiele innych przejawów aktywności społecznej. Ich imponująca ilość w połączeniu z konspiracyjnym charakterem dały impuls do stworzenia pojęcia Polskiego Państwa Podziemnego, którym objęto całokształt tajnego funkcjonowania struktur państwa polskiego.

wniosek okręgowych delegatur rządu. Ich funkcjonowanie umożliwiło dokończenie procesu kształtowania kompletnego systemu konspiracyjnego wymiaru sprawiedliwości. W najpełniejszy sposób określił go rozkaz nr 165 komendanta Sił Zbrojnych w Kraju z 6 lipca 1943 roku. Od tego czasu WSS miały się zajmować przestępstwami przeciwko siłom zbrojnym oraz popełnianymi przez żołnierzy konspiracyjnych sił zbrojnych. Pozostałe sprawy należały do kompetencji CSS, a drobne, za które nie groziła kara śmierci – KSWP. W drodze wyjątku przywołany rozkaz zezwalał na wykonywanie wyroków śmierci jeszcze przed ostatecznym rozstrzygnięciem sprawy. Mogło to jednak dotyczyć tylko szczególnie groźnych dla Polskiego Państwa Podziemnego donosicieli i współpracowników Gestapo.

ustrój

Rozdział 20.
Przekształcenia ustrojowe państwa polskiego (1944–1952)

Utrzymujący się niemal przez cały okres II wojny światowej stan prawny, charakteryzujący się powszechnym uznaniem przez aliantów rządu londyńskiego jako legalnej władzy, stwarzał emigracyjnym politykom złudną nadzieję, iż po zakończeniu działań wojennych będą mogli bez przeszkód objąć władzę w Rzeczypospolitej. Rzeczywistość okazała się bardziej skomplikowana. Coraz silniejsza pozycja ZSRR na froncie wschodnim utwierdziła Józefa Stalina w przekonaniu, że będzie w stanie samodzielnie decydować o politycznym kształcie Europy Środkowej. Z tego powodu za konieczne uznał doprowadzenie do przejęcia władzy w Polsce przez podległe mu środowiska polityczne. Co prawda, jeszcze tuż po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej Stalin był gotów oficjalnie nawiązać stosunki dyplomatyczne z rządem londyńskim (nastąpiło to na mocy paktu Sikorski–Majski, 30 lipca 1941 roku), ale coraz mocniej ujawniające się różnice zdań (m.in. w kwestii obsady polskiej ambasady w Kujbyszewie i wyjścia armii gen. Władysława Andersa z ZSRR) szybko doprowadziły do ich zerwania. Decyzję podjęto w kwietniu 1943 roku, wkrótce po wyjściu na jaw sprawy katyńskiej. Kryzys, który wywołało odnalezienie grobów polskich oficerów, Stalin wykorzystał jako pretekst do zakończenia współpracy z rządem londyńskim. Dalsze tolerowanie gabinetu Sikorskiego uznał już za niewskazane wobec coraz silniejszej pozycji na froncie. Zwycięstwa utorowały Armii Czerwonej drogę do zajęcia ziem polskich, a w konsekwencji umożliwiły Stalinowi wpływanie na obsadę działających na nich urzędów. Przywódca ZSRR rozpoczął zatem ściślejszą współpracę ze środowiskami polskich komunistów, spośród których planował wyłonić nowe władze. Kontaktował się z przebywającymi w ZSRR liderami ugrupowań lewicowych, którzy w lutym 1943 roku utworzyli Związek Patriotów Polskich (Alfred Lampe, Wanda Wasilewska). Stalin z zainteresowaniem przyglądał się także najważniejszym członkom funkcjonującej na ziemiach okupowanych Polskiej Partii Robotniczej (Marceli Nowotko, Paweł Finder, Władysław Gomułka). Z chwilą zbliżania się frontu do wschodnich granic Polski (według wizji radzieckiej – tzw. linii Curzona) przystąpiono do tworzenia zalążków władzy konkurencyjnej wobec rządu londyńskiego.

s. 200

Podstawą programową nowej ekipy aspirującej do władzy stała się deklaracja *O co walczymy*, wydana 1 listopada 1943 roku. Z kolei najważniejsze

prawo

Rozdział 20a.
System prawny i sądownictwo w okresie kształtowania się nowego ustroju politycznego (1944–1952)

s. 200

Proradzieckie siły polityczne dążące do przejęcia rządów w Polsce po zakończeniu II wojny światowej parły do władzy nie tylko pod hasłami reform politycznych, ale także gospodarczych, kulturalnych itp. To zaś stawiało na porządku dziennym także kwestię przeprowadzenia głębokich zmian prawnych. Jako spuściznę okresu międzywojennego Polska odziedziczyła zunifikowany w wielu dziedzinach system prawa. W szczególności dotyczyło to prawa i postępowania karnego, w mniejszym stopniu prawa cywilnego, choć i w tej dziedzinie warto zwrócić uwagę na prawo zobowiązań, które przyjęło w 1934 roku jednolitą formę. Teoretycznie więc nie było pilnej konieczności przeprowadzenia kodyfikacji i unifikacji prawa. Biorąc jednak pod uwagę, że obowiązujące przepisy nie odpowiadały tej wizji Polski, którą propagowały nowe władze, ich zdaniem zmiany były niezbędne. Dotychczasowe prawo powszechnie nazywano „burżuazyjnym". Uważano bowiem, że stoi wyłącznie na straży przywilejów posiadaczy, a zatem jest z gruntu niesprawiedliwe i nadaje się jedynie do zastąpienia nowym – biorącym w obronę robotnika, chłopa oraz inteligenta pracującego.

W dziedzinie prawa karnego, zwłaszcza materialnego, potrzeba uchwalenia nowych przepisów wynikała również z konieczności określenia sankcji dla tych, którzy w różny sposób kolaborowali z hitlerowskim okupantem. Nie było odpowiednich przepisów, zatem ów brak niejako usprawiedliwiał podjęcie w tej materii pilnych i szeroko zakrojonych prac reformatorskich. Ponadto dążący do władzy komuniści dostrzegli w zmianie przepisów prawa karnego wygodne narzędzie do zwalczania swych przeciwników politycznych. Na tej samej zasadzie prawo karne mogło służyć pognębieniu wszystkich przeciwstawiających się zmianom gospodarczym. Ogół tych argumentów przemawiał za zradykalizowaniem przepisów karnych, co miało zostać uwzględnione w nowo ogłaszanych aktach prawnych.

Pierwsze prace nad ich przygotowaniem podjęto jeszcze w czasie wojny. Ich efektem było ogłoszenie 31 sierpnia 1944 roku tzw. sierpniówki, czyli Dekretu o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw oraz znęcania się nad ludnością cywilną, jeńcami oraz zdrajców Narodu Polskiego. Warto zwrócić uwagę na powyższy tytuł, choćby ze względu na podkreślenie przez ustawodawcę różnicy między faszyzmem

decyzje personalne podjęto w noc sylwestrową kończącego się 1943 roku, gdy w Warszawie doszło do ukonstytuowania się Krajowej Rady Narodowej będącej odpowiedzią komunistów na powołanie Krajowej Reprezentacji Politycznej (KRN). Ta ostatnia odgrywała rolę konspiracyjnego parlamentu. Była kierowana przez prezydium (pięć–siedem osób), na którego czele stanął Bolesław Bierut z PPR, obdarzony tytułem prezydenta KRN (przed 31 grudnia 1944 roku – przewodniczącego). Współpracowało z nim dwóch zastępców, określanych mianem wiceprezydentów. KRN miała pełnić funkcję oficjalnej władzy polskiej wobec wkraczającej Armii Czerwonej. Podstawę prawną jej działalności początkowo określał Statut Tymczasowy Rad Narodowych z 1 stycznia 1944 roku. 11 września 1944 roku ów akt prawny został zmieniony przez ustawę o organizacji i zakresie działania rad narodowych. KRN początkowo składała się z trzydziestu jeden osób, ale w końcu 1945 roku w „parlamencie" tym zasiadało już 444 posłów, co wyraźnie nawiązywało do liczebności międzywojennego sejmu. W KRN funkcjonowały, także wzorowane na parlamencie II Rzeczypospolitej, kluby poselskie, komisje stałe i nadzwyczajne, a jego posłowie dysponowali immunitetami. KRN była władzą zwierzchnią, która miała sprawować nadzór nad całym systemem rad narodowych, złożonym z rad wojewódzkich, powiatowych, miejskich oraz wiejskich. Po wejściu w życie zmian prawnych uchwalonych 11 września 1944 roku rady stały się oficjalnie elementem struktury samorządu terytorialnego. W późniejszym czasie zadeklarowano, iż tymczasową podstawą ustrojową w Polsce będzie Konstytucja marcowa (patrz dalej), i opierając się na jej postanowieniach stworzono system samorządu terytorialnego. Nastąpiło to dekretem z 23 listopada 1944 roku. Kształtujące się w tych warunkach zalążki samorządu terytorialnego przetrwały do 20 marca 1950 roku. Wówczas weszła w życie Ustawa o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, która – zgodnie ze swym tytułem – likwidowała samorząd terytorialny.

W lipcu 1944 roku wojska radzieckie przekroczyły Bug – rzekę graniczną według planów Moskwy. Nieprzypadkowo w tym samym czasie ukonstytuował się Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN), mający być władzą wykonawczą na wyzwalanych terenach Polski. Decyzja o jego utworzeniu zapadła w najbliższym otoczeniu Stalina 20 lipca 1944 roku. W realizacji tego pomysłu istotną rolę odegrało Centralne Biuro Komunistów Polskich. 21 lipca ów „rząd" oficjalnie ogłosił swe istnienie w wyzwolonym przez

a hitleryzmem. W następnych latach obowiązywać będzie raczej tendencja do zacierania tej odmienności. Ówczesne zmiany w prawie karnym dokonywały się także w konsekwencji wydania w listopadzie 1944 roku dekretu o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców. W tym samym roku wydano również najważniejszy spośród ówczesnych przepisów karnych – dekret zawierający kodeks karny Wojska Polskiego (23 września), który zastąpił obowiązujący dotychczas zbiór z 1932 roku. Jego najbardziej charakterystyczną, choć jednocześnie kompromitującą twórców cechą, było lekceważenie zasady *lex retro non agit*. Wprawdzie w art. 1 stwierdzono, iż odpowiedzialności karnej ulega ten, kto dopuszcza się czynu zabronionego pod groźbą kary przewidzianej przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia, ale już kolejny artykuł dopuszczał stosowanie nowej ustawy także do oceny czynów popełnianych przed jej uchwaleniem. Kodeks, zgodnie z nazwą, odnosił się do żołnierzy Wojska Polskiego oraz do „innych osób w przypadkach prawem określonych" (art. 5). Koncentrował się przede wszystkim na przestępstwach, które zyskały na aktualności ze względu na rozwój sytuacji politycznej po II wojnie światowej. Zaostrzał więc wymiar kar za poszczególne przestępstwa skierowane przeciw państwu i jego władzom. Najczęściej grożącą za takie czyny – ogółem za dziesięć przestępstw – sankcją była kara śmierci, wykonywana przez rozstrzelanie. W niektórych przypadkach dopuszczano nawet zastosowanie jej wobec osoby usiłującej popełnić przestępstwo lub czyniącej do niego przygotowania. Poza tym wśród kar zasadniczych wymieniano więzienie, areszt oraz skierowanie do oddziału karnego (art. 34). Najważniejszymi wartościami podlegającymi ochronie były: niepodległy byt państwa i jego niepodzielność, system ustrojowy i stabilność władzy (działania przeciwko nim zostały określone jako tzw. zbrodnie stanu). Kary groziły też za namawianie do obalenia władzy, wzywanie do waśni narodowościowych itp. W sumie kodeks liczył 189 artykułów. W zbiorze przepisów karnych wydanych w tym czasie wymienić należy jeszcze dekret o ochronie państwa z 30 października 1944 roku. PKWN groził w nim karami (z karą śmierci włącznie) za sabotaż i działania szkodzące wprowadzaniu reform, w tym m.in. reformy rolnej.

W omawianym okresie pojawiły się także przepisy karne nakierowane na zwalczanie przestępstw związanych z życiem gospodarczym. Głębokie zmiany, jakie były związane z wprowadzaniem systemu centralnego sterowania gospodarką, spowodowały, iż wiele zachowań, do tej pory legalnych, zostało spenalizowanych. Uznano choćby, że

s. 203